

1970 TEMMUZ VAN ULU CAMİİ KAZISI

Oktay ASLANAPA

Birinci dünya savaşından önce Doğu Anadolu'da bir gezi yaparak bu bölgedeki eserleri inceleyen ve bir kitap halinde yayımlayan W. Bachmann, Van Ulu Camiinin tamamen yıkılmadan önceki durumunu öğrenmemiz imkânını sağlayarak büyük bir hizmette bulunmuştur. Onun plan ve fotoğraflarından bu camiın mimarisi ve süslemeleri hakkında iyi bir fikir edinebiliyorsak da birçok bakımlardan tartışmalı problemler ortaya çıktığından burada bir kazı ve araştırma yapmak gerekiyordu.

Van Ulu Camii onbir-onikinci yüzyıldan kalma bir Selçuklu eseri, oniki-onüçüncü yüzyıldan kalma bir abide veya onüçüncü yüzyıl sonu-ondördüncü yüzyıl başı olarak tarihlendirilmiştir. Ayrıca cami çok zengin çini dekoru ile süslenmiş olarak kabul edilmiş ve Anadolu'nun sayılı çinili abideleri arasında yer verilmiştir(1).

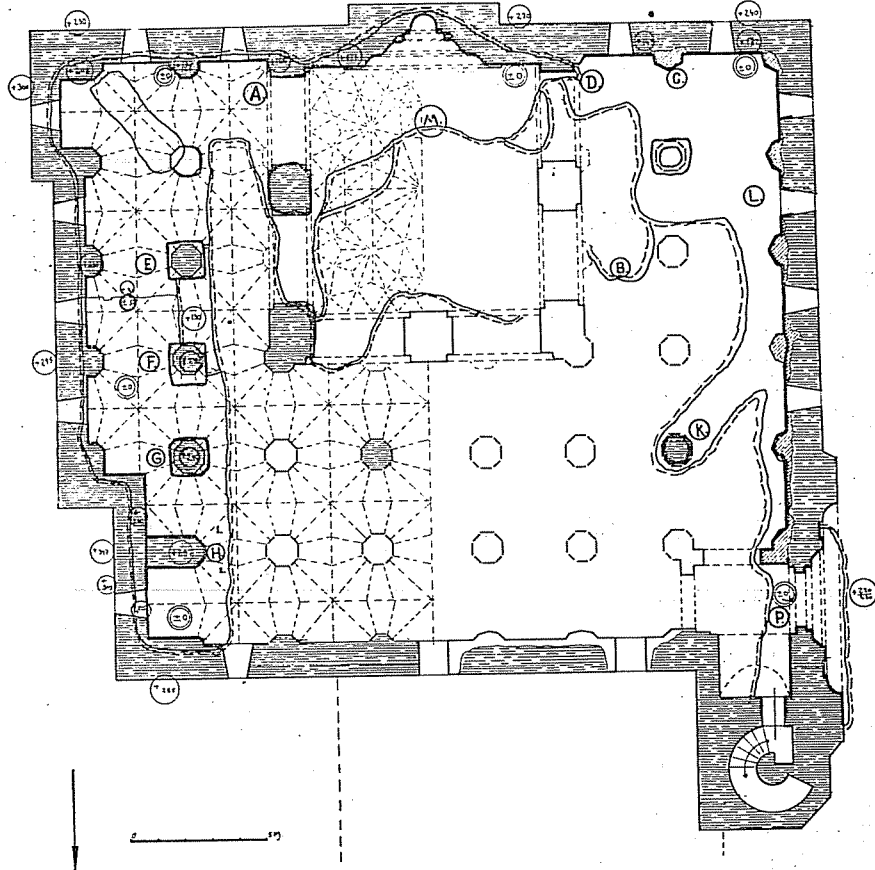
Bachmann'ın yayınladığı plan ve resimlere göre 9 M. çapındaki mihrap önü kubbesi, herbiri ayrı geometrik örnekler gösteren, petek biçiminde mukarnas dolgulu olup, beş payeye ve mihrap duvarına oturmaktadır. Kubbe yanlardan, iki kuzey taraftan üç sıra halinde yarı yükseklikte yıldız tonozlarla çevrilidir. Bunlar sekizgen payeler üzerine oturmaktadır. Resimlerde mihrap ve bütün güney duvarını kaplayan tuğla ve stuktan zengin geometrik süslemeler ve kitabelerle doğu duvarında üst kenardaki kitabe kuşağının bir kısmı ve bunun altında Kazvin'de Büyük Selçuklu yapısı Mescid-i Cuma'ya benzer süslemeler belli olmaktadır (Resim A, B, C, D).

1) Bachmann Walter, Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan, Leipzig 1913. s: 73-74, 69 - 74.

Otto-Dorn Katharina, Türkische Keramik, Ankara 1957 s: 28, 29. Setzt mit Wahrscheinlichkeit in die ältere Periode der Seldschukenherrschaft in Wan die im Jahre 1050 anfangt.

Kühnel Ernst, Die Kunst des Islam (Seldschukische Kunst), Stuttgart 1962, s: 76.

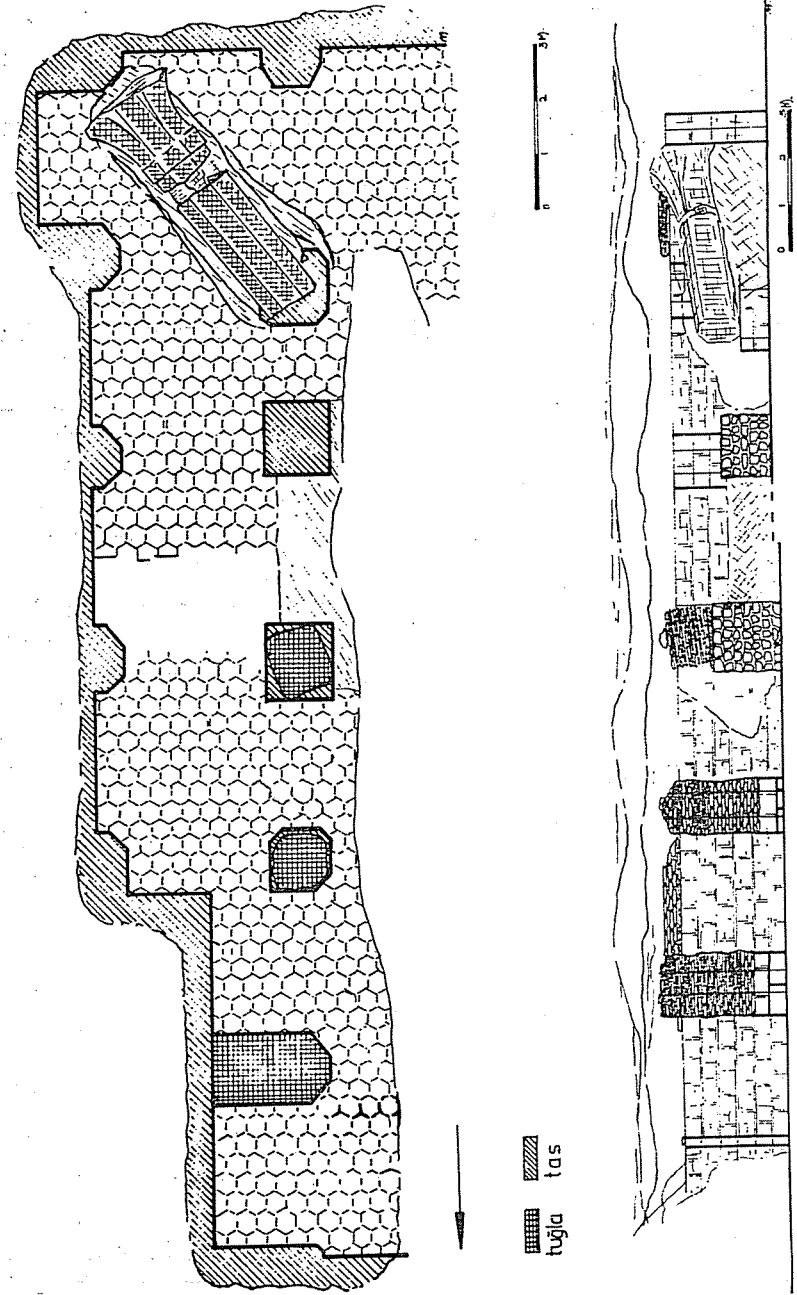
14 Temmuz 1970 de başlayan Van Ulu Camii kazısı her bakımdan çok aydınlatıcı olmuştur (Resim 1, 2). Kazı Bachmann'ın 1911 de çıkarıp 1913 de yayınladığı plan üzerinde gösterilen alfabetik gruplara göre yapılmıştır. (Şekil : 1). Kazıya, portalin bulunduğu batı cephesinde minare kaidesinin

Şekil 1. Van Ulu Camii Temmuz 1970 çalışması: Bachmann'ın planı (1911) üzerinde ilk sondajların genel durumu. Bulunmuş döşemeler zemine (± 0) esas alınmıştır. A. Altun.

yanından başlanarak içte kesme taş, dışta dolma olarak devam eden batı duvarı, sonra mihrap duvarı boyunca yürütülmüş, doğu duvarından kalan kısımlar da tamamen meydana çıkarıldıktan sonra orta ve kuzey bölümlerin kazıları daha sonraki mevsime bırakılmıştır.

İlk günkü sondajların -50 cm. de portal profiline ait izler vermesi ya-

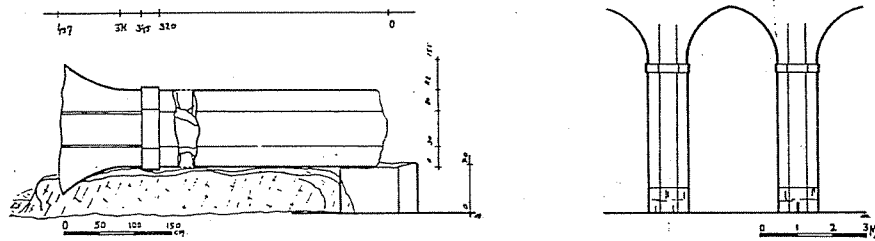

Şekil 2. Doğu kanadı plan ve elevasyonu. Temmuz 1970 A. Altun.

nında, güney, güney-batı ve doğu bölümlerinde -100 cm. de verimli olması üzerine, Kazıya yapının çevre duvarlarının iç tarafında kalınmak şartı ile devam edildi.

Doğu tarafında, kazı planı üzerinde E, F, G, H alanları olarak işaretlenen payelerin hepsinde birbirinden farklı durumlar ortaya çıktı (Şekil : 2, Resim 3). H işaretli kuzeyden ilk yarım payenin altta iki sıra kesme taş sonra tuğla olarak ve doğu duvarına eklenecek şekilde yapılmış olduğu meydana çıktı. Burada içi altıgen geçmelerle doldurulmuş örtüye ait üçgen bir parça -200 cm. de bulundu. Asıl zemin ise -265 cm. de meydana çıkarıldı. Diğer yanlarda da olduğu gibi zeminin, her kenarı 20-21 cm.lik altıgen tuğlalarla döşeli olduğu görüldü. G işaretli paye de aynı kuruluşu tekrarlamaktadır. F ve E işaretli paye kalıntıları zeminden başlayarak kare biçiminde moloz taş örgülü olarak bulundu. Bunlardan kuzeydekini üzerinde tuğla kalıntı vardı. İkisinin arasında zemin döşemesinde 30 cm. lik bir kademe farkı görüldü. Doğu cephesinde çevre duvarı zeminden yukarıya doğru 6 sıra kesme taş daha sonra da tuğla örgülü olarak meydana çıktı. Duvar payelerinin yer aldığı bu kesme taş duvarda sıva izlerine de rastlandı.

Yapının güney-doğu köşesine rastlayan yerde ise, orta payenin, hemen hemen tonoz başlangıçlarına kadar, hiç bozulmadan, olduğu gibi devrilmiş olarak toprak altından meydana çıkarılması önemli ipuçları verdi (Resim 4). Tamamen tuğladan örülmüş, sekizgen paye, iki sıra kesme taş kaide kısmı ve tonoz başlangıçlarındaki kademeleri ile, bir yükseklik denemesine de imkân verdi (Şekil : 3).

Şekil 3. Tuğla paye elevasyonu ve tahmini yükseklikle kesit denemesi. Temmuz 1970 A. Altun.

A, D, C, M işaretli güney duvarı ise aynı konstrüksiyon tekniği ile kesme taş üzerine tuğla örgülü duvarlar verdi. Doğu tarafında zeminden 166 cm. yüksekliğe kadar kesme taş duvarlar, hiçbir açıklık göstermedi. Duvar payeleri ve Mihrap önü kubbesini taşıyan destek payelerinden başka, sadece

batı tarafında, elevasyonda işaretli moloz taş dolgulu açıklıklar bulundu (Şekil : 4). Zemin hizasından başlar görünümüne rağmen bunların pencere açıklığı şeklinde düşünülmesi mümkündür.

Güney duvarında tuğla örgü, ortada mihrap çevresinde, çok aşağılardan başlamaktadır. Mihrap planı da Bachmann'ın profilinden farklı olarak⁽²⁾, en iç iki kademesinde dört köşe sütunçesi vermektedir (Şekil : 5).

Batı duvarı, kazı planında işaretli hareketli duvarı vermektedir. Bu taraftaki sondajlar, ortaya doğru iri tonoz yıkıntılarının kesif oluşu karşısında ilerki mevsimde devam edilmek üzere bırakılmıştır.

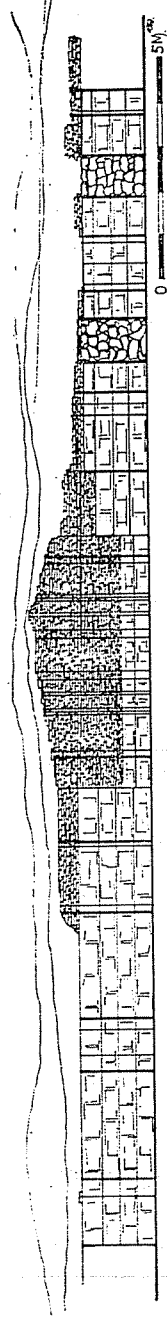
Portal tarafında ise oldukça derine inilmesine rağmen, bu kısmın tamamen aydınlanması kazının bitimine bağlı kalmıştır. Minare basamaklarının, hemen güneyindeki kare alanda da inişe devam ettiği ve bu kare alanın girişten 31 cm. daha yüksek zemine sahip olduğu ilk mevsimde aydınlanmış oldu.

Mimari konstrüksiyon ve teknik bakımından önemli ipuçları veren bu kısımlar dışında, Mihrap önü mukarnaslı kubbesinin bulunduğu M işaretli alan Mimari Süsleme bakımından çok verimli oldu. Çok çeşitli tuğla parçaları ile meydana getirilmiş mukarnas örgüler ve tek merkezden açılan, hafif kaburgalı, tuğla örgülü yıldız tonozlar çok çabuk dağılmağa müsait olduğundan ilk mevsimde bunlardan tam bir parçanın elde edilmesi mümkün olmadı. B işaretli yerde böyle bir tonozun alçı derzleri yanında, damla motifli çok dar (2 cm. genişlik) bir süsleme şeridi de görülebiliyordu.

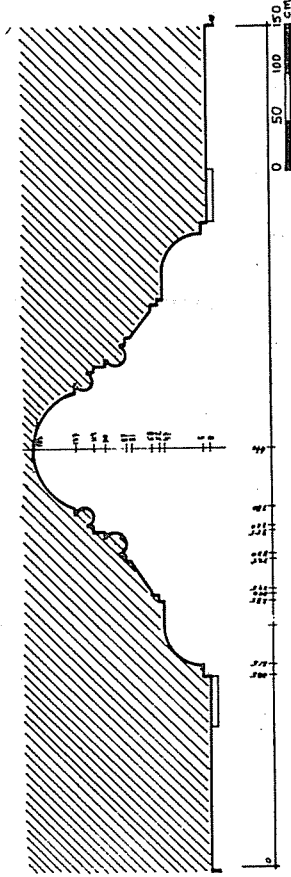
Çeşitli tuğla örgüsüne sahip iri mukarnas parçalarında, tuğlalar arasında, kalıp süslemeli stuk derzler yer almaktadır. Bütün eğik hatlar, üçgen tuğlalarla, hafif kaburgalar şeklinde belirtilmiştir. Elde edilen ve çok çabuk dağılmaya müsait parçalarda, bu tonoz örgülerinin konkav ara bölümlerinin çok plastik, bitkisel dekorlu stuk süslemeye sahip olduğu açıkça anlaşılmaktadır (Resim 5-7).

Mihrap cephesinde, mihrabın hemen üzerinde, örgülü küfi kitabe kuşağından sonra, mukarnas kubbenin ilk sıralarında yer alan pencerelere ait olduğu sanılan parçalar da buluntular arasındadır. Mihrap önü bölümünden elde edilen bu parçalardan bir kısmı, bitkisel stuk zemin üzerine tuğla küfi kitabe işli kemer biçimindedir. Bunların ilk sıra mukarnaslara geçiş durumunda olan konkav köşe dolguları da tonoz aralarında olduğu gibi, yüksek plastik bitkisel stuk kıvrımları ile doldurulmuştur (Resim 8, 9).

2) Bachmann Walter, aynı eser, s: 72. Abb. 30.

Şekil 4. Mihrap cephesi elevasyon taslağı. Temmuz 1970 A. Altun.

Şekil 5. Zeminde mihrap planı. Temmuz 1970 A. Altun.

Mihrabın hemen üzerinden, mukarnas kubbenin eteğini dolanan bitkisel stuko zeminli, tuğla kesme, örgülü küfi kitabe şeridinden parçalar halinde buluntular elde edilmiştir. Renklendirilmiş bu parçalardan başka bir de küfi kitabe parçası bulunmuştur (Resim 10, 11).

Mihraba ait en önemli buluntu ise 370 cm. uzunluğunda ve arkasındaki duvar parçası ile birlikte 250 cm. kadar genişlikte bulunan dış bordür parçası oldu. Hafif konkav ve düz iki şeritten meydana gelen geometrik ve yıldız geçmeli, bitkisel zemin dolgulu bu parça, Van Müzesine nakli sırasında iki parçaya ayrılmıştır (Resim 12 - 14).

Mihrap nişinin üst kademesine ait, bitkisel stuko zeminli ve tuğla harfli kitabe parçasından başka, bu kemerin geometrik köşe dolgularından da büyük parçalar elde edildi. Tuğla şeritlerden sekizgenlerin meydana getirdiği düğümler arasında, stuko rumi-palmet dolguları yer almaktadır (Resim 15 - 16).

Yapının kuzey-doğu köşesinden elde edilen basit geometrik geçmeli tuğla parçaların mahiyeti kesinlikle anlaşılmamaktadır. Bu gibi parçalar arasında derzli tuğla örgü ortasında stuko kabartma rozet'i de syabiliriz (Resim 17, 18).

Mihrap önü mukarnas kubbesini taşıyan üç yöndeki altı kemerin üstünde yer alan duvarın stuko süslemelerine ait tam bir parçanın elde edilmesi mümkün olmadı. Stuko derzli tuğla duvar üzerine hafif kabartma olarak tatbik edilmiş olan, birbirine bağlı üç bölümlü kemerler şeklindeki bu stuko süsleme, bitkisel zemin üzerine kitabe esasına dayanmaktadır. Çok çabuk dökülmektedir (Resim 19).

Kazıda çıkan bütün yapı malzemesi ve süsleme parçalarının tam envanteri yapılmıştır.

Elde edilen kalıntı ve bilgilere göre tuğla şekilleri ve stuko süslemeler, tuğla örgülü tonozlardan birçok büyük parçalar ve bunların tekniği, kullanılan tuğla malzemesi ve harç tarihlendirme bakımından bazı ipuçları vermektedir. Duvarlarda alttan iki sıradan yedi sıraya kadar kesme taş, üst kısımlarda paye ve tonoz örtüsünde tuğla kullanılmıştır. Zeminin altıgen tuğlalarla döşeli olduğu anlaşılmıştır. Güney-doğu köşede yıkılmış halde meydana çıkarılıp temizlenen sekizgen tuğla paye ve dört yana yelpaze şeklinde açılan tonoz başlangıcı yapı tekniği ve tahmini yüksekliği hakkında bilgi vermesi bakımından önemlidir. Dekoratif tuğla örgüsünde tuğlalar arasında kalıpla değişik örnekler halinde süslü derzler bol sayıda ele geçirilmiştir.

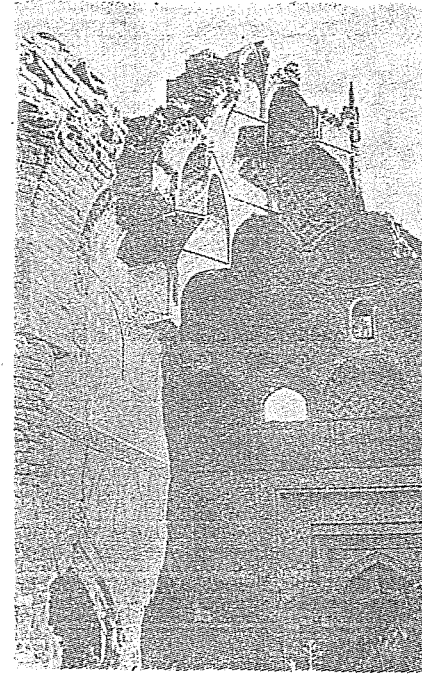
Fakat, kazıda en çok dikkati çeken özellik bütün tahmin ve ümitlerin ak-

sine camide hiçbir çini süsleme kullanılmamış olmasıdır. Mihrab, güney duvarı, doğu ve batı yanları rölyef halinde, zengin tuğla ve stuk süslemlerle kaplanmıştı. Stuk süslemeler sarı, mavi, yeşil ve kırmızı olarak dört renkle boyanarak göz alıcı bir etki yaratılmıştı.

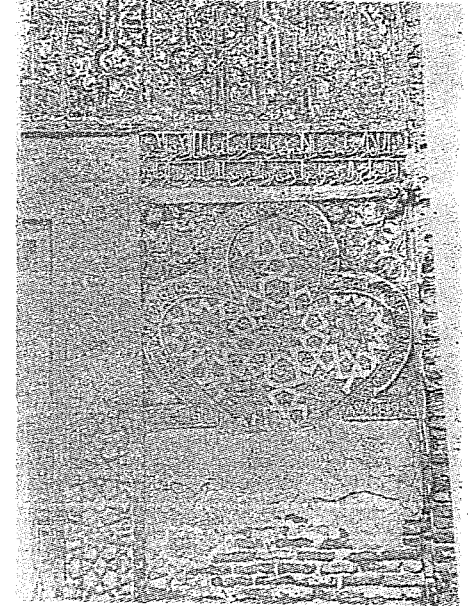
Van Ulu Camiinin bu ince detaylı tuğla ve stuk süslemeleri kompozisyon olarak Büyük Selçuklu sanatına ve özellikle Kazvin'de Mescid-i Cuma'nın tuğla terrakota ve stuko süslemelerine bağlanmaktadır. Fakat, diğer taraftan iri petek mukarnaslı kubbe, tonozlar ve stuk süslemeler ondördüncü yüzyıl uslubuna uygunluk gösteriyor. Sultaniye'de Olcayto Hüdabende türbesi'nde (1304-1313) üst galerilerde bunlara benzer renkli stuk kabartmalar görülmektedir. Olcayto türbesinde tuğlaların kalıpla süslenmiş derzleri, stuk rölyef halinde rumîler ve kıvrık dallardan köşe dolguları, panolar halindeki süslemeleri çevreleyen bordürler hep Van Ulu Camiindeki süslemelere götüren bir üsluptadır (Resim 20).

Tarihi bakımdan camiin yapılması için en uygun devir, ise Karakoyunlular'dan Kara Yusuf'un, Timur'un gelmesinden önceki ilk saltanatı (1389-1400) yılları olarak görünmektedir.

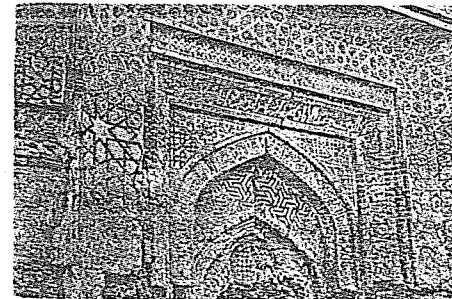
Çok defa olduğu gibi burada da Büyük Selçuklu mimarî süsleme uslubu Kazvin'den gelen ve Mescid-i Cuma'yı bilen bir usta tarafından yeniden canlandırılmış olabilir.

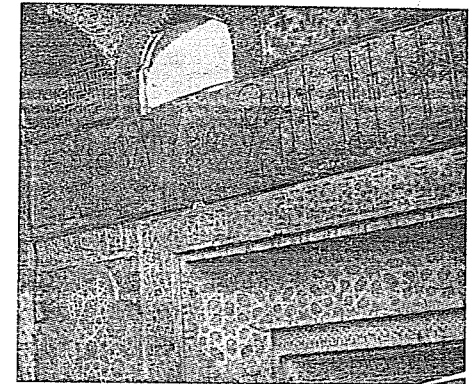
Resim A. Mihrap kubbesi mukarnasları

Resim B. Mihraptan detay

Resim C. Mihrap duvarı batı tarafından detay.

Resim D. Mihrabın sol üst köşesinden detay (Bachmann'dan önce çekilmiş bir fotoğraftan)

Resim 1. Kazı başlangıcında Van Ulu Camii. Sağ önde Hüsrev Paşa külliyesi, sol önde Kaya Çelebi camii.

Resim 2: Kazı sırasında Van Ulu Camii. Y. Demiriz.

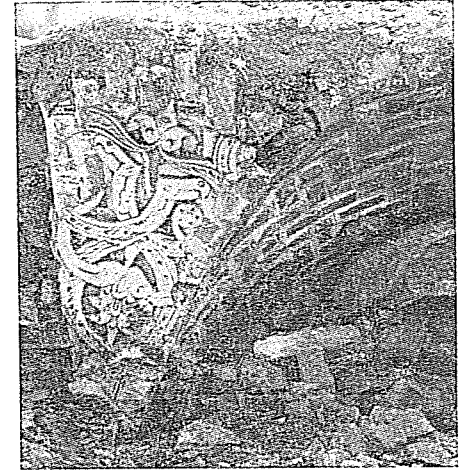
Resim 3. Caminin doğu kanadı. Y. Demiriz.

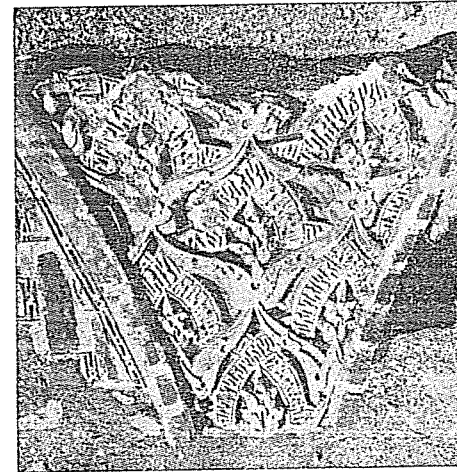
Resim 4. Güney-doğu köşesinde tuğla payenin durumu.

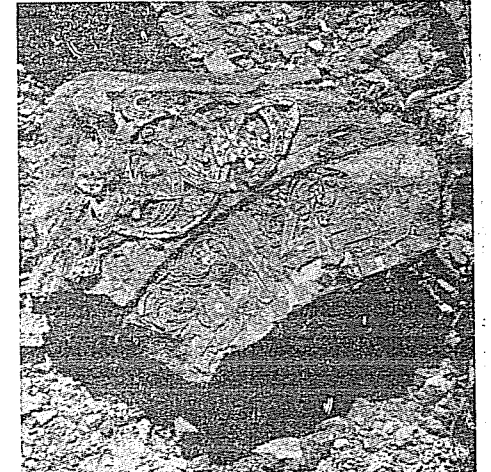
Resim 5. Tuğla örgülü, ştuk dolgulu yıldız tonoz parçası. Y. Demiriz.

Resim 6. Tuğla örgülü, ştuk dolgulu yıldız tonoz parçası. Y. Demiriz.

Resim 7. Ştuk köşe dolgusu.

Resim 8. Tuğla kesme kitabeli, ştuk zemin ve dolgulu kemer parçası. Y. Demiriz.

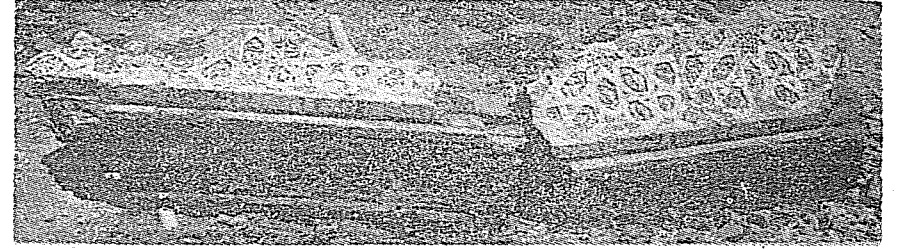
Resim 9. Tuğla kesme kitabeli, ştuk zemin ve do'gulu kemer parçası. Y. Demiriz.

Resim 10. Bitkisel ştuk zeminli, tuğla kesme örgülü kitabe parçası. Y. Demiriz.

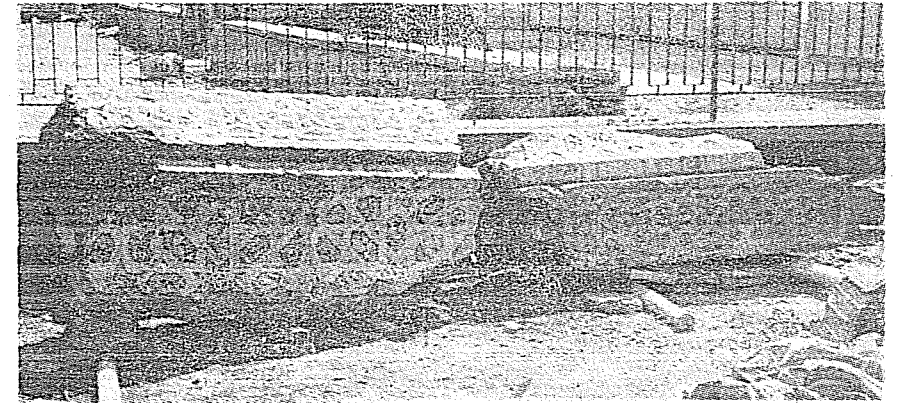
Resim 11. Bitkisel ştuk zeminli, tuğla kesme örgülü kitabe parçası. Y. Demiriz.

Resim 12. Geometrik mihrap dış bordürde. Kazı yerinde. Y. Demiriz.

Resim 13. Geometrik mihrap dış bordüründen parça. Kazı yerinde. Y. Demiriz.

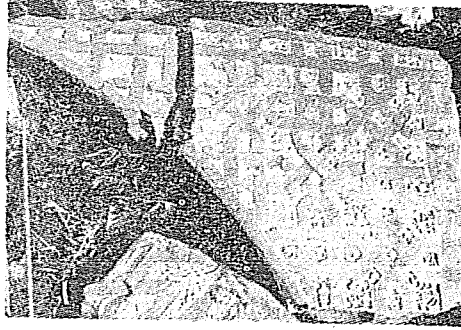

Resim 14. Geometrik mihrap dış bordürü parçaları. Van Müzesinde. Y. Demiriz.

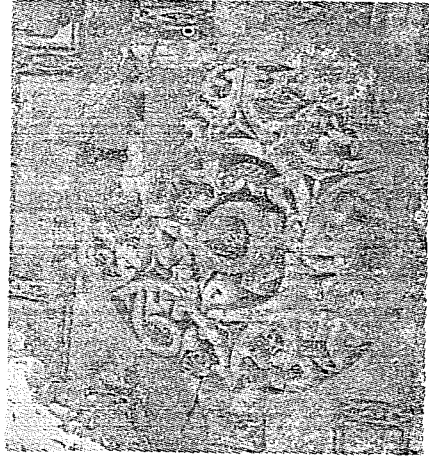
Resim 15. Ştuk zeminli, tuğla kesme kitabeli kemer parçası. Y. Demiriz.

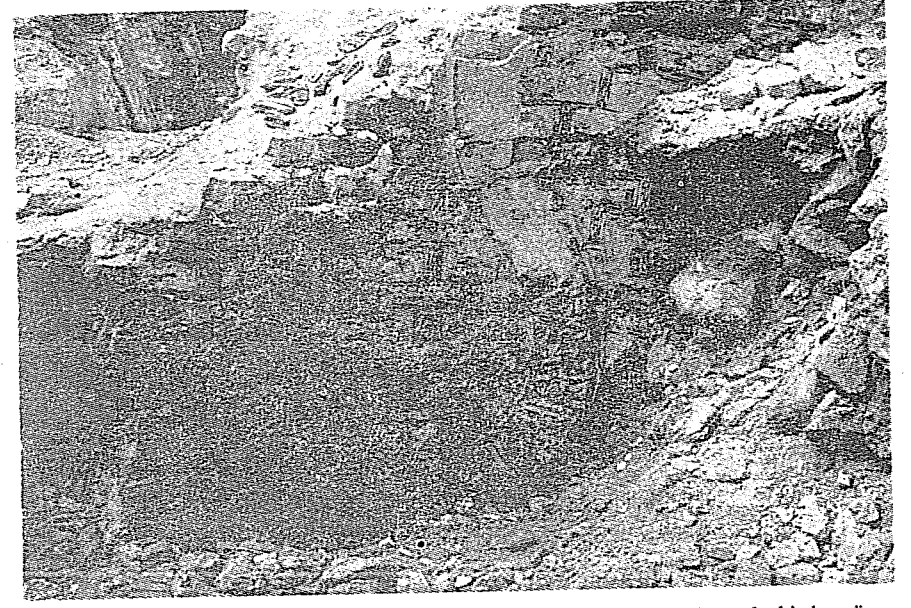
Resim 16. Ştuk zeminli, tuğla kesme geometrik örgülü, mihrap alınlık dolgusu. Y. Demiriz.

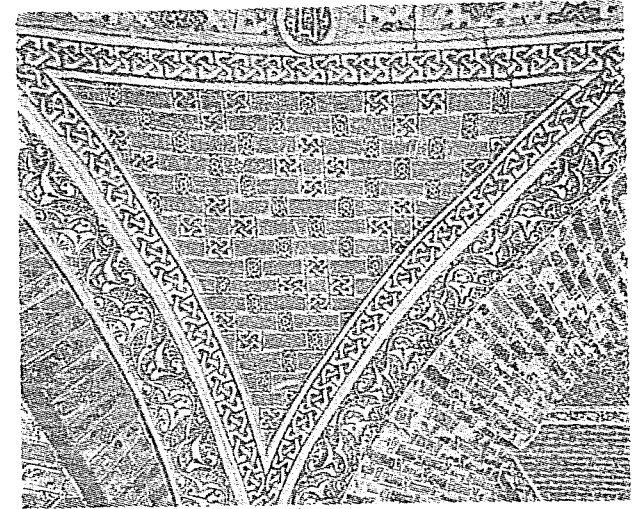
Resim 17. Tuğla kesme, geometrik örgü. Y. Demiriz.

Resim 18. Derzli tuğla zemin üzerine, ştuk rozet. Y. Demiriz.

Resim 19. Derzli tuğla zemin üzerine, üç bölümlü kemer biçiminde ştuk kitabe süslemesi. Kazı yerinde. Y. Demiriz.

Resim 20. Sultaniye Olcayto Hudabende türbesinden (1304-1313) üst galeri ştuk süslemeleri.